

охоплює собою будь-яке **в – собі – буття**, в якому б зв'язку (відношенні) воно не поставало перед нами. Мовний характер нашого досвіду світу передує всьому, що ми пізнаємо і висловлюємо як ціле. Сутнісний зв'язок між мовою і світом не означає тому, що світ стає предметом мови. Швидше те, що є предметом пізнання і висловлювання, завжди вже оточене світовим горизонтом мови¹⁹, незважаючи на завершеність аргументації, що передус його в епістемологічних проєкціях на мову має, – й інтелектуальні альтернативи. Для лінгвістики, як і для метатеорії наукового знання в цілому, дискурс концептуального представлення мови у вимірах її онтологічності, буттєвості, інтелектуальних параметрів і потенцій має, на нашу думку, перспективу.

¹Рорти Р. Философия и зеркало природы. – Новосибирск, 1997. – С. 193; ²Рорти Р. Указ. раб. – С. 199; ³Хайдеггер М. Путь языку // Время и бытие. Статьи и выступления. – М., 1993. – С. 259; ⁴Schleiermacher F.D.E. Hermeneutik. – Heidelberg, 1974. – S. 78; ⁵Там само. S. 76-78; ⁶Шпет Г.Г. Герменевтика и ее проблемы // Контекст. Литературно-теоретические исследования. – М., 1990. – С. 248; ⁷Гадамер Х.-Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики. – М., 1988. – С.452; ⁸Там само. – С. 508; ⁹Микешина Л.А. Фундаментальная роль языка в познавательной деятельности и построении знания // Вестник рос. гуманитар. науч. фонда. – №4. – 1999. – С. 95; Рамишвили Г.В. Вильгельм фон Гумбольдт – основоположник теоретического языкознания // Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984. – С.26-27; ¹⁰Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. – М., 1977; ¹¹Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – С. 76-77; ¹³Микешина Л.А. Указ. раб. – С. 96; ¹⁴Гумбольдт В. фон. Указ. раб. – С. 304, 171, 319; ¹⁵Там само. – С. 318; ¹⁶Там само. – С. 320; ¹⁷Хайдеггер М. Указ. раб. – С. 263; ¹⁸Гадамер Г.-Г. Указ. раб. – С. 513; ¹⁹Там само. – С. 520.

В.Й. Горобець, канд. філол. наук

СПАДКОЄМНІ ТРАДИЦІЇ В РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ТА ПОБУТОВА ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ СТ.)

З'ясування спадкоємних традицій і новаторства в сучасній загальнонародній мові потребує розвитку фактологічних студій, джерелами яких має стати матеріал оригіналів та автентичних копій

другої половини XVIII ст., що досі не вивчений з огляду на типологічну строкатість і складність в об'єктивній інтерпретації. Показові свідчення записних книг XVIII ст.: монастирських – київських та приміських, дорожніх реєстрів і книг з Прилуччини; цехових – з Київщини, вінових записів, описів майна та економії козацької старшини, скарг і донесень, епістолярної спадщини тощо¹. Виявлений лексичний матеріал з Центральної Наддніпрянщини докорінно змінює уявлення про стан розвитку мови в добу, що безпосередньо пов'язана з епохою І.П. Котляревського. Ці засоби відтепер – у побутовому словнику мови, проте генетичні їх витoki – у колишній аграрній сфері, кустарному і промислового виробництві та комерції, що визначають узус пересічного люду, а також шляхти, зорієнтованої на культуру дворянства XVIII ст.

Лексика рільництва поповнилася дериватами, в тому числі конкретизуючими елементами, проникненням загальномовних одиниць у річище спеціального словника. Розвиток протиставних відношень супроводжувався вирізненням кола співвідносних слів та виразів, як і низки споріднених одиниць за функціональним виявом стосунків, що мотивується системним перегрупуванням. Пор. назви орних ґрунтів: *поле на роздолі*, *поле на ровнині* (I, 54574, 1703). З іншого погляду: *поле подь парь* (I, 50818, I пол. XVIII ст.) – *поле робоче* (I, 55177, 1749, 1), *розроблене поле* (*порозроблювали* – I, 55402, 1716, 6 зв.), сюди ж: опрацьованих земель саморучними *розробами* (там же). З урахуванням пейоративної оцінки об'єкта власності, ще одне співвідношення: *имать поля* > *иматокъ поля* (I, 51088, 1754, 7), *загонъ поля* (I, 51937, 1739, 1) > *загончикъ* (I, 55340, 1719, 1), *частинка поля* (ф.130, оп.1, спр. 338, 145), *частка* (I, 62473, 1707, 1), *доля* (I, 66663, 1773, 113); *нива* > *нивка* (I, 51300, 1726, 5зв.), *грядка* (I, 62656, 1748) < *гряда* (I, 51263, 20-ті рр. XVIII ст.), *огородчикъ* (I, 50388, 1756, 1зв.) < *огородъ невеликий* (ф.132, оп.2, спр.1, 1737, 8зв.), *левадка* (I, 62663, 1773, 18), поліськ. *подметець* «край ниви» (I, 51300, 1726, 5зв.), *обнїжки* (...и гдї чия вь нихъ козаковъ нива зь нивою граничени чрезъ обнїжки – нинї и обнїжки попереоривани (ф.801, оп.1, спр.848, 1773, 44). Знаний термін *чорнозїмь* (I, 65809, 1790, 1) та усталений імператив - *на поле и на огороди вивезти гною* (ф.801, оп.1, спр.848, XVIII ст., 21).

З *оранкою* (ф.130, оп.1, спр. 338, 177) частоуживаним стає коло давніх назв: ст.-сл. *ратай*, “орач” укр. *ролля*, *погоничь* “помічник орача” як і питомих дериватів: *поорать недооранное поле*, *виорано*

(ф.130, оп.1, спр.338, 1771), *позоровавши* (I, 66663, 1773, 112зв.), *виоруються* (огороди всѣмъ на весн* монастирскими волами (ф.130, оп.1, спр.62, 1758, 34зв.) тощо. Поруч із сп.-сл. *рало*, – *плугъ*, *борона* в активі перебувають терміни: *наралники желѣзние* (I, 55441, 1766) – *сошники задесенские* (I, 52719, 1799, 1), *градѣлювъ* чотири (ф. 130, оп.1, спр.62, 1773, 67); *плуговъ* робочихъ съ *череслами* чотири, *істыковъ* желѣзнихъ, *лемѣшиъ* зайвій (ф.131, оп.30, спр.237, 1767,3), *стрѣла зъ лемѣша*, *черенъ з лемѣша*, *поясовъ откосича з лемѣша* – всѣ сие вещи зелѣзние (ф.795, оп.1, спр.32, 1774, 11); *стовба* съ *подлемѣшникомъ* одна (I, 52719, 1799, 1).

Синонімія в антонімічних протиставленнях співвідносна з наступною епохою, стосується вирощування і збору урожаю зернових культур: *на насѣння* – *на посѣви* (ф.888, оп.1, спр.9, 1766, 7зв.; ф.169, оп.1, спр.1, 1791); *пшеницѣ чистой отборной* (ф.130, оп.1, спр.62, 1758, 38зв.); *жита вышшой пробы* (ф.131, оп.30, спр.262, 25); *гречка рання* – *гречка позня*, *пшениця озима долгокоса* – *пшениця-карнаутка* “коротковуса”, *пшениця ярушка*, *пшениця ледянка* “тверда” (ф.VIII, 2175, 1790, 5, 25-25зв.). Назві *ярына* “городина, овочеві культури” (1765) протиставляється *озимій хлѣбъ*, *недозрѣлій озимій хлѣб* (I, 56625, 1740). Пор. карпат. *недостиглое збѣжжя*², що загалом – *на стеблѣ стоить* (ф.130, оп.1, спр.410, 1772) чи – *на пнѣ стоить* (йдеться про горох – ф.131, оп.30, спр.262, 1762, 10).

Ареальне варіювання назв культур зумовлене їх саморозвитком, а також адаптацією запозичень: *горохъ* – діал. *орохъ* (ф.131, оп.30, спр.6, 1763, 16зв.), *коноплѣ плосконѣ* копь тридцать, *коноплѣ матіорки* копь тридцать (ф.130, оп.1, спр.62, 1767) – поліськ. *коноплѣ плоскунѣ* – *коноплѣ матки 14 копь* (ф.131, оп.30, спр.262, 1763, 10), *фасоля* (п.fasola < свн. fasol < лат. phaseolus) – з XVII ст.; у вихідній формі упродовж I пол. XVIII ст. при живомовному *хвасоля* (ф.130, оп.1, спр.62, 1769) та переозвученому *квасоля* (ф.169, оп.1, спр.1, 1791); *бураки* (<с.-лат. borago) – з XVII ст. при асимільованому *буряки* (ф.130, оп.1, спр. 416) – пор. *квасу бурякового* (I, 246, 1772, 2); *цѣбуля* (с.в.-нім. zibolle < лат. serula) – *цибуля*, *цибулька* (I, 33862, 1774, 107). Продовженням поліських ізолекс на Старокиївщині є *угурокъ* (ф.130, оп.1, спр.317, 1770, 3), пор. полт. *огѣрки* (61/825, 1727, 145) < с.-гр. αγορος, *гурокъ* (Прилуччина: I, 33862, 1770, 5) < блр. *гурок*; поліськ. *пшеничка* “кукурудза” (Там же).

У 80-ті роки XVIII ст. з'являється *картопля* (нім. *kartoffel* > п. *kartofla*) чи *потетесъ* (англ. *potates*): Куплено *картопли* <,> или *потетесу* за денгу (I, 33862, 1777, 177зв.); Куплено олхи... *потетесу* <,> или *картоплѣ* за копейку (Там же, 1775, 108зв.). Останній відповідник заступається германізмом, проте у пам'ятках Лівобережжя і через десять років трапляється гібридна форма *корфтопля* (ф. VIII, спр. 2175, 1790, 8).

Поруч із назвою *сапа* (фр. *sape* “кирка”, іт. *zappa*, *sapa* “тс” – *сапа садовницька* – *сапа токовая* (VIII, 1977, 1798, 8) з'являється питома віддієслівна назва трудівниці – *полотниця*: *Полотницямъ* <,> что на огородѣ *пололи*, видал плати золотихъ три и шаговъ шесть (ф. 132, оп. 2, спр. 1, 1737, 9): Шестіомъ *полотницямъ*, которіи... на великомъ огородѣ *пололи* грядку... уплачено (Там же, спр. 3, 1743, 15); *Полотницямъ* Новыхъ Петровецъ одинадцятіомъ <,> что на невеликомъ огородѣ *капусту* *пололи*, по два дни... уплачено (16). Новопетровскимъ осмнадцятіомъ *полотницямъ* <,> что единъ день на великомъ огородѣ *фасолу* *пололи* и *рѣпу*... уплачено (20), *Полотницямъ* вышгородскимъ седмнадцятіомъ, что на великомъ огородѣ день *пололи* огородину, уплачено (Там же). Подібна дієслівна модель і в назві пристрою для поливання: *жестяная поливальница* (II, 52708, 1783, 1).

Синонімія на означення дій, пов'язаних із переробкою урожаю, народна: *чистити* – *скребти* – *скромадити* (*бураки*), *драти* (*хмѣль*), *терти* (*макъ*), *сѣкти-шатковати* (*капусту*). Вияв диференційних синонімів можливий через систематизацію дериватів та врахування перерозподілу варіантів у зв'язку з омонімією (*капуста сѣчена* – *капуста шаткована* – ф. 130, оп. 1, спр. 317, 1770, 3; *шатковницѣ* двѣ поруч із *сѣчокъ капустянихъ двѣ* – там же; *сѣкачовъ* <,> що *капусту* *сѣкутъ* – ф. 131, оп. 30, спр. 237, 1758, 3; *сѣкачъ* <,> що *капусту* *сѣкутъ* – там же). Заміна фемінітивної моделі на маскулінну зумовлена появою подібної інновації, що стосується різання соломи на корм худоби: *рѣзакъ новій до рѣзаня сѣчки* (ф. 888, оп. 1, спр. 9, 1760, 40). Згодом (за межами XVIII ст.) постане логічно *рѣзка* замість *рѣзак* у процесі подальшої систематизації термінології різних сфер.

Розвиток тваринницької термінології на кінець XVIII ст. визначає диференціація в номенклатурному фонді, зумовлена господарським укладом, як і процесами нормалізації в мові. Дається ознаки конкретизація доглядачів за худобою: В томъ же футорѣ

иміються три хати соломою покрити<, > в них живуть *пастухъ*<, > *овчаръ*<, > *стадникъ*<, > *тєлятникъ*<, > *коровникъ* и протчіє наємніи люде (ф.130, оп.1, спр.62, 1772, 15); Корнію парубку *овчару* уплачено, что на Василковомъ хуторѣ *овсчки пасль* (ф.132, оп.2, спр.3, 1743, 26); Василю *свинару*, которій отъ октября 18 числа до 3 апрѣля *свинѣ пась*, уплачено...рубля (26); В інших джерелах – *свинопась* (ф.81, оп.2, спр.111, 1779, 19); *Чередникъ з товаромъ* (I, 57015, 1717, 1); *Товарнику, что товаръ пась*, заплатилъ решту денегъ (ф.132, оп.2, спр.1, 1737, 4). Словосполучення *чередникъ з товаромъ* засвідчує вихід на чільне місце нової назви на означення пастуха через поширення спеціальної назви *череда* для рогатої худоби. Контекст прояснює походження нового терміна *поголовя*: Свиной великих и малих за *поголовя 22, в гуртѣ* поставилисмо *голова в голову* по золот.2 <:> итого золотих 44 (I, 53659, 1724).

Спеціалізація назв особин за різними ознаками, оновлена звукова форма та варіювання відображає різноманітність у номінації тварин: *вѣнци* (ф.101, оп.2, спр.64, 1764, 39) – *овсчки* (ф.132, оп.2, спр.3, 1743, 26); *овець-матокъ бѣлихъ...*(1776, 3зв.), *свинѣ поросніи* (I, 55696, 1726, 1зв.) – *кабаны годованые* VIII 234/101, 1722, 90); *кабанъ-рочнякъ* (ф.130, оп.1, спр.410, 1772, 6) > *кабанецъ ричнякъ* (ф.64, оп.1, спр.172, 1753, 7зв.), *свинка* (I, 33862, 1772, 3зв.), *лошата-стригуни* (ф.795, оп.2, спр.1, 1765, 87) замість колишнього *лошата-стрижаки* (I пол. XVIII ст.), *быки торѣинѣ* (ф.229, оп.1, спр.271, 1771, 71); *бичокъ-однолѣтокъ* (ф.1726, оп.1, спр.15, 177), *телиця яловка* (ф.130, оп.1, спр.72, 1759, 4); *корова тѣлна, кляча жєребна* (I, 55321, 1725, 5зв.). Пор. ще у сфері *птаства* (Змолот жита для *птаства* – ф.131, оп.30, спр.618, 1783): *пѣвень* (I, 66582, 1773, 2зв.) > *пѣвникъ* (I, 33862, 1777, 179зв.) – *курка* (там же, 1773, 57зв.), *гусакъ-гуси-молодушки* (1774, 75, 105зв.), *индикъ – индичка* (ф.130, оп.1, спр.409, 1772, 6); *індичата* (спр.410, 58) – *індичєята* (ф.131, оп.30, спр.262, 1761), *селєзєнь* (ф.130, оп.1, спр.66, 1777, 68зв.) – *качка* (там же, 1771, 19) при діал. *селєхъ* (I, 56527, 1776, 55) – *утка* (ф.130, оп.1, спр.62, 3зв.).

Із землеробством, млинарством, бджільництвом та рибалством пов'язана заготівля сировини та кулінарна обробка, що створює виразний фонд специфічно-побутової лексики. Власнеукраїнські інновації увиразнюють еволюційні процеси: *Подситокъ личаной для просѣву крупъ* (ф.169, оп.1, спр.1, 1788, 81) > *пѣдситокъ до кухнѣ до*

сїяннїя муки (ф.888, оп.1, спр.9, 1760, 13зв.); сїмь подситков до пекарнї муки сїяти (ф.132, оп.2, спр.3, 1743, 23). Куплено подситковъ десять, подрештокъ десять (ф.131, оп.30, спр.598, 1780). Начиннїя на основї сита з іншим застосуванням – сито для цїдїння молока (ф.132, оп.2, спр.1, 12), сито волосяное... молоко цїдити (спр.3, 24) дістає конденсовану назву – цїдилокъ сребраний с ручкой дєревяной – ф.128, оп.1, спр.20, 1789, 5зв.), що варіюється: цїдилка цїновая (ф.161, оп.1, спр.76а, 2), цїдилничка (мїдная зь двома ухами для воску одна – I, 5534, 1787, 82).

Із пєчивомъ хлїба (ф.131, оп.20, спр.618, 1783, 1зв.) пов'язується уживання назви хлїбъ сьтнїй (I, 33862, 1770, 7, 25зв.) > ситник “хлїб з борошна, просїяного на ситї”³ > сьтниця “булка” (останнїй варіант постає за аналогією до загальної назви паляниця. У справї грабїжників-циган Новогадяцького полку під 1765 р. виявлено хлїбъ французскїй, у крамницї (ф.795, оп.2, спр.1, 81). Слово хлїбъ виступає у сполученнях хлїбъ сажаютъ (I, 33862, 1774, 68зв.) , окрасць хлїба (ф.64, оп.1, спр.349, 1755, 46) та у складї метафоричного вислову панства – просити на жалостнїй хлїбъ (на поминки) (I, 52529, 1760, 1).

Монастирські записні книги засвідчують питомі назви випічок : паляниця пшєнишина (I, 33862, 1770, 7зв.); паска (ф.888, оп.1, спр.30, 1789, 30зв.), бублички (спр.9, 1761); пироги (I, 33862, 1778, 199); грєчаникъ (1770, 25зв.); стулникъ жьтнїй (там же), маковникъ (180зв.); медовничекъ (1772, 48зв.); книшь > книшикъ (1775, 46зв.); грєчанїи столци (126зв.), сластїони (114зв.), рубцї (187). Надзвичайна вага документів, що доводять наступнїсть у розвитку лексичного складу з урахуванням широкого ареалу Центральної Наддніпрянщини, який живив художню палїтру І.П.Котляревського. Пор. інші інновацїї: локшина (куплено муки на локшину (I, 246, 1772), галушки (ф.169, оп.1, спр.1, 1788, 66), грєчаной муки на галушки три четверти (1791, 32зв.), вареники > вареници (Вьдано на вареники муки пшєничной – там же, 1788).; Для братїи на вареники и вареници... и для штатных людєй на галушки муки двї четверти и два четверички (1791, 32зв.), сировецъ (Житной муки на хлїбъ и сировецъ для братїи – там же, 31), що межує із назвою квасъ московскїй (I, 246, 1772, 13) та буряковий квасъ, уживаний на борцї (там же, 3). Крім борщу у монастирях споживали кислоци “капусняк” (Надобно зелїя м'яты для кислоцей – ф.888, оп.1, спр.30, 1787, 15),

пор. споріднене рос. *Кислень, кислина нвг.* Листья капусты, пересыпанные мукою и заквашенные; идут во щи⁴.

Від надвірного *птаства* (1783) отримували *яйця курачи* (1761), *яйця утячи* (1784). Показові вихідні паралелі до однослівних назв пасхальних яєць: *писанки* < *яйця писани* (Куплено *писанок* и крашених яиць – I, 246, 1780, 10зв.; Куплено *яиць писаних* и крашаних – 1775, 22зв.), *крашанки* < *яйця крашени* (куплено *писанокъ* и *крашанокъ*, 1772), Куплено *яиць писанихъ* и *крашанихъ*, 1780, 10зв.). Відома літературна паралель XVII ст., не прижилася (Нѣзашо там былъ даръ Божьи и приготованые Хоч за вимовкою, як звычай, *яйца фарбованые*)⁵.

Базовий фонд становить поверхневий шар різницької термінології, зокрема оновлені варіанти, що ґрунтуються на вихідних словоформах: *яловиче мясо, ягняче мясо, баранне мясо* (ф.130, оп.1, спр.410, 1772) > *баранина* (I, 246, 1778, 63); *свѣжихъ грудынь двѣ* (1775, 22зв.) > *свѣжихъ грудынокъ* троє (I, 58439, XVIII ст., 2зв.) поруч із *поребрына* (I, 246, 1775, 21зв.); *телятина* (там же); *плѣчко* (I, 52719, 1799, 2зв.) < *плече свинне* (1765, 2), з іншого боку – *бедро і бедерка* (I, 246, 1775, 21зв.), *задокъ* (54зв.), назви заготовлених продуктів і страв: *шпундрина* (I, 246, 1775, 21зв.), *холодна печеня* (там же, 1781, 104зв.), пор. ще: *ковбаси* (I, 33862, 1770, 20), *начинить кишки* (1774, 57зв.) > крупъ гречаных для начинення *кишокъ* (I, 56758, 1717, 2).

Реєстри полкових судів, цехові та монастирські записні книги XVIII ст. засвідчують побутовий прошарок рибальської термінології: *штка риболовная, крилатіи вѣтерѣ* (ф.101, оп.2, спр.64, 1765, 32) – *ятерѣ крилатіи ставити* (I, 62660, 1712), *тенета* (ф.131, оп.30, спр.618, 1783, 16зв.), *неводъ* новий з *матнею* (ф.131, оп.30, спр.618), *верша* (I, 51802, 1764). Назви рибних продуктів: *свѣжа риба, просолна риба* (1774-1775) > *просулна (прослнна) бочкова риба* (ф.888, оп.1, спр.9, 1761, 22зв.) > *свѣжопросолна* (I, 33862, 1774, 54), що має зв'язок із *просоливать* – *просолить* (I, 246, 1780, 54зв.). Різновидів риби: *оселедць* (ф.130, оп.1, спр.691, 1779, 95зв.) < *селедць* (ф.132, оп.2, спр.3, 1743, 30; I, 246, 1772, 3зв.), *плѣструга* (там же), *подляцовка* (ф.888, оп.1, спр.9, 1761, 19зв.), *подсулка* (ф.128, оп.1, спр.10, 1778, 335), *подустъ* (I, 33862, 1778, 193зв.), з демінутивами: *щучка* (I, 33862, 1774, 54) > *щучечка* (199), *плоточка* (44зв.), *лящикъ* (55), *лынокъ* (56), *карасикъ* (35зв.), *окунцъ* (1775, 67), *соменокъ* (1778, 146) та ін.

Знаними були у стінах київських монастирів *баликъ осятровый, балыкъ бѣлужный* (ф.132, оп.2, спр.3, 1743, 29зв.) із живомовним визначенням – *спинка осятрова* (ф.888, оп.1, спр.30,1784, 34зв.), *бѣлужна спинка* (ф.1301, оп.1, спр. 691, 19зв.). Пор. ще з глосою :Купиль *балика вялого или спинку бѣлужную*, вѣса въ ней фунтов 12 (ф.132, оп.2, спр.1, 1737, 19). *Икра зерныстая* (ф.129, оп.2, спр.1, 1737, 9) - *икра паусная* (ф.130, оп.1, спр.691, 1779, 49зв.) < *икра фаюсная* (ф.888, оп.1, спр.30, 1784, 6зв.), *икра малосолная* (ф.2014, оп.1, спр.100, 1787). Неологізм *бакалѣя (бакалія)* < тур. *bakkalıje*, що невдовзі заходить і в російську мову, у виразному контекст: Куплено *бакаліи*: перцу, гвоздики... цинамону, шафрану, розынковъ, рыжу, цытрыны. Соку лимонового 5...оливи, мигдалнихъ ядер, фиговъ... ореховъ грецкихъ, финиковъ (ф.131, оп.30, спр.237).

Питомі назви грибів: *опеньки* (ф.888, оп.1, спр.30, 1784, 1), *рижки* (I, 33862, 1770, 9зв.), *маслюки* (1774, 102) при поліськ. *бабки* «гриби» (1770, 9зв.) та ягід: *шовковицѣ* (I, 33862, 1770, 5), *брусницѣ* (ф.132, оп.2, спр.3, 1743, 27зв.), *полуницѣ, суницѣ* (ф.888, оп.1, спр.10, 1774, 13), запозичені – *агруть* (там же, спр.30, 1784) < *агрестъ* (I пол. XVIII ст.) < іт. *agresto*.

На зміну назві *цитронъ* з'являється *апельцинъ – апельсинъ* (Куплено корици чвертку... *апельциновъ* дватцать (I, 2014, оп.1, спр.95, 1783, 2зв.), Куплено *апельсиновъ* 5 и лимоновъ 5". Замість *бросквини* (XVII – початок XVIII ст.) з'являється *абрекозь: Абрекозовъ* попорченних 15 (I, 56481, к. XVIII ст.). Обидва терміни голландські за походженням (гол. *appelsien* “китайське яблуко”, голл. *abrikoos* “тс”).

Види завізної солі: *соль кримская* (ф.2014, оп.1, спр.96, 1784, 2) > *соль-кримка* (спр.37, 1770, 3), *соль-багмутка* (I. 3568, 1741, 1), *соль коломийская* (ф.2614, оп.1, спр.96, 1784, 2).

Серед назв домашніх напоїв – *наливка* (ф.888, оп.1, спр.30, 1784, 15) і *цукрова горѣлка* (остання назва відображає подарунок східного володаря звільненому наказному гетьману П.Скоропадському (I, 56808-56809, 30-ті роки XVIII ст.), окрім власних наливок – *яблуневка, дулѣвка, вышніовка* (I. 33862, 1770, 1722), *брусничникъ, чорничникъ, малинникъ* (I, 56525, XVIII ст. 2), з'являються імпортні вина: *рейнвейн* (нім. *Reinwein*), Куплено до приєму гостей въ харьковского купца Прокопія Калачникова *рейнвейну* двѣ буылки – I, 2014, оп.1, 1787, спр.100, 7), *шампанское,*

полушампанское (< фр. champagne)⁶: Куплено шампанского двѣ бутылки, дано четыре рубли пятьдесят коп., 1783, 3); Куплено полушампанского вина бутылку (спр.95, 1783, 4), а ще: *Вино португалское* (Зв.).

Осібне місце займають тематичні розряди на означення кухонного та господарського посуду. Помітне оновлення цього побутового прошарку назв сталося у 70-80-і роки XVIII ст. природним шляхом, з додатком європейських інновацій, що відображають матеріал, конфігурацію та функціональне призначення предметів розкоші, які захопили смаки козацької старшини, що рівнялася на дворянство. Проте цементуючі ланки у всіх розрядах становили природні назви: *дѣжа хлѣбна* (ф.131, оп.30, спр.618, 1707, 22зв.), *дѣжка всипна* (1763, 262), зокрема *липовка* “довбанка з липи”: *Липовокъ* на всипанне пшона, круп, муки (ф.364, оп.1, спр.172, 1753, 1), *маслянка съ кришкою* (VIII 1792, 12зв.) замість *фастка* “дїжка на масло” (початок XVIII ст.), *дѣжка помийна* (I, 66582, 1773, 1), *молочничокъ фарфоровий китайский* (ф.128, оп.1, спр.9, 1789), *мисочка черепяна и горчицокъ* (I, 33862, 1773, 54); *мисокъ поливянихъ* 6 (ф.130, оп.1, спр.410, 1772, 7); *склянка, горчицкъ съ покрышкою* (I, 246, 1775, 47зв.); *чарочекъ деревяныхъ* три (I, 33862, 1776, 122); *ложка роздавална велика* (II, 26060) замість *ополоникъ* (II, 27761, 1788). Звукове оновлення вихідних запозичень у зв’язку із проростанням їх на рідномовному ґрунті (наявність численних дериватів типу *десертный, соусный, соусник, суповый, шоколадный, фѣгурный, фаянцовый* тощо) засвідчує наслідки адаптації в мові: *ложечка цедилная к чаю оловяная* (I, 18837, 1787, 2зв.), *чайна сѣточка* (ф.2014, оп.1, спр.96, 1784, 1зв.) *тарѣлокъ фѣгурних* сорок девят (II, 26059, 1763), *шпиговница* (там же), *графинчикъ фрусталний* (I, 66612, 1792, 1), *чашокъ шоколадныхъ паръ шесть* (I, 26067, 1787, 2зв.), *талѣрокъ маленьких гранистыхъ называемыхъ десертными, масляничка фарфорова* (ф.128, оп.21, спр.9, 1789, 1), *салатникъ, подливочникъ съ ручкою* (там же), *соусникъ съ кришкою* (I, 5534, 1787, 72), *соуснихъ болшихъ ложокъ двѣ, горчицница* (II, 26059, 1760, 1зв.), *ложка суповая* (1зв.). Фонозвукові та структурно-морфологічні варіанти засвідчують становлення власне національних форм у питому фонді назв, типу *макотра > макитра* (ф.888, оп.1, спр.30, 1785, 39), *макотерка* (I, 33862, 1770, 24) < *макотертка*, пор. *скатертка* (1767 р.) і *ковганка* (ф.130, оп.1, спр.62, 1772) < *колганка* (Там же, 49) (від тур. *kolgana* “миска”). Цілком народна лексика,

пов'язана зі звичаями (напр. весільним обрядом): *Старостами* були нижнемлинские козаки, *бойариномъ* Семен Хоменко, *свѣтилкою* дочь удовствующего, *свашкою* тїтка Катря (I, 51360, 1750), також з різдвяними і великодніми святами: *колядникъ*, *щєдровалникъ*, *засѣвалникъ* (I, 33812, 1777-1778, 184зв.) та ін.

Самостійного опису потребує термінологіка, що пов'язана з різними ремеслами та промисловим виробництвом. Варіантність у розмаїтому вияві технічних знарядь, інструментів і спеціальних дій розкривається у контекстах різних редакцій – списках, реєстрах, ведених наступними економами, канцеляристами у полках, сотнях, Генеральній військовій канцелярії. При цьому через шкаралушу історичного правопису пробивається природна звукова форма слів та виразів, які складають підоснову сучасного термінологічного словника у його номенклатурній частині. Наведені вище фактичні свідчення рукописних джерел доводять вартісність залучення пам'яток горішнього хронологічного зрізу, якими є передусім записні книги XVIII ст., для історико-лексикологічних студій, етнографії, пізнання загальної культури українського народу на крутому зламі перехідної епохи.

¹Тут і далі рукописи, що використано з фондів Інституту рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського подані під шифром, де перша (римська) цифра означає відділ, друга (арабська) – номер справи. У документах, що виявлені у Центральному історичному архіві України, перша арабська цифра означає фонд, друга опис справ, третя – номер справи. ²Дэжэ Ласло. Деловая письменность русинов в XVII – XVIII веках.- Nyregyhaza, 1996.- С.97. ³Словник української мови. – К., 1978. – Т.ІХ. – С.207. ⁴Даль В. Словарь живого великорусского языка. – М., 1956. – Т. 2. – С.111. ⁵Українська поезія. Середина XVII ст. – К., 1992. – С.194. ⁶Татищев И. Полный французско-российскій словарь. – М., 1816. – Ч. I. – С.345.

В.А. Передрієнко, канд. філол. наук

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ П.Д. ТИМОШЕНКА

Ім'я Петра Дмитровича Тимошенка у свідомості друзів і колег, які його добре знали, у майже двох поколінь студентів-філологів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, які слухали його лекції, закономірно асоціюється з курсом історичної